

הלל בליל הסדר

אלירז טרבסקי

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. הצגת הסוגיה
- ג. השיר יהיה לכם כליל התקדש חג
- ד. בירור גידרו של ההלל
 1. דעת הרמב"ן
 2. דעת הר"ן
 3. דעת הר"י מגאש
 4. מחלוקת בהבנת הרמב"ם
 5. שפת אמת- אור לארבעה עשר
- ה. סיכום

א. פתיחה

במעגל השנה ישנה מצווה לומר הלל בחלק מחגי ישראל, כדי להודות ולשבח לריבונו של עולם על הניסים והטובות שעשה לנו. לעיתים גומרים את ההלל ולעיתים קוראים אותו בהשמטת מזמורים מסויימים. ישנם שמונה עשר יום בשנה בהם גומרים את ההלל ועוד לילה אחד מיוחד, הלא הוא ליל הסדר. מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות שבכל הלילות אין אנו אומרים הלל, אלא רק בימים, ובלילה הזה הלל אומרים? הובא במשנה (פסחים י, ה): "בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים", המשנה לומדת זאת מתוך החיוב של 'והגדת לבנך', המחייב כל אדם ואדם לספר לבניו את סיפור יציאת מצרים. המשנה מוסיפה ואומרת "לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו... ונאמר לפניו הללויה". משמע שמתוך הכרת תודה על הניסים הרבים שריבונו של עולם עשה לנו אנו צריכים לומר הלל בלילה שבו אנו מקיימים את מצוות 'והגדת לבנך'. במאמר זה נדון בהבדלים בין ההלל בליל הסדר לבין ההלל שאומרים במועדים אחרים במהלך השנה.

ב. הצגת הסוגיה

בליל הסדר ההלל הוא אינו רצוף אלא מחולק לשני חלקים. ישנה מחלוקת במשנה (פסחים י, ו) בין בית שמאי ובין בית הלל בנוגע לשאלה עד היכן חלקו של החלק הראשון בהלל, בית שמאי סוברים שיש לומר עד "אם הבנים שמחה" – סוף המזמור הראשון בהלל שהוא "הללויה הללו עבדי ה'", ובית הלל סוברים שיש לומר עד "חלמיש למעינינו מים" – סוף המזמור השני בהלל שהוא מזמור "בצאת ישראל". בפשוטות, נראה כי דברי בית הלל מסתברים יותר מפני שאת החלק הראשון של הלל קוראים בסוף סימן "מגיד", סימן העוסק בסיפור יציאת מצרים, לכן מסתבר לחתום את החלק הראשון של ההלל במזמור "בצאת ישראל" המדבר על יציאת מצרים וההודאה על כך, וכך באמת נפסק להלכה.

חלוקת ההלל בליל הסדר לשני חלקים מנופפת בפנינו דגל האומר שזהו הלל שאינו רגיל, שהרי כל הלל אחר במהלך השנה נאמר ברציפות ואילו בליל הסדר החלק הראשון נאמר במגיד והחלק השני נאמר בסוף הסדר, כמו שהובא במשנה (פסחים י, ז) האומרת שעל הכוס השלישית צריכים לברך ברכת המזון ועל הכוס הרביעית גומרים את ההלל ואומרים את ברכת השיר.

בגמרא בפסחים (ק"ז, ב) ישנה מחלוקת בין רב יהודה ובין ר' יוחנן על הדין המובא במשנה: "רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר". המשנה עוסקת בחלק השני של ההלל אשר נאמר בסוף הסדר. נחלקו האמוראים מהי ברכת השיר עליה דיברה המשנה, רב יהודה סבר שהכוונה לברכה שנאמרת תמיד בסוף ההלל "יהללוך ה' א-להינו", ואילו רבי יוחנן סבר שהכוונה ל'נשמת כל חי'. בהבנה פשוטה של המשנה, עצם זה שישנם שני כינויים שונים, הלל וברכת השיר, מוכיח כי אלו שני דברים שונים, לכן מיד בתחילת הגמרא נשאלת השאלה "מאי ברכת השיר?". אם כן, דעת ר' יוחנן היא המסתברת שהרי הוא מביא קטע חיצוני להלל ואומר שקטע זה הינו ברכת השיר, אך קשה דעת רב יהודה שהרי ברכת "יהללוך" היא בכל מקרה חלק מההלל.

תוספות (ק"ח, א ד"ה "מאי") דן בקושי העולה על רב יהודה ומתרץ שני תירוצים. לפי תירוצו הראשון, רב יהודה מחדש שגם במקום שלא נהגו לחתום הלל בברכת 'יהללוך', בליל פסח כולם צריכים לחתום בברכה זו. מתירוף זה משמע שההלל בליל הסדר שונה מההלל שגומרים במועדים אחרים. אולם מהתירוף השני של תוספות משמע בדיוק הפוך, תוס' מתרץ כי הייתה הווה אמינא שגם במקום שנהגו

לחתום את ההלל בברכת 'יהללוך' במשך השנה כעת לא יברכו, וקמ"ל שיש לחתום גם בליל פסח את ההלל בברכת 'יהללוך', מפני שהלל זה אינו שונה מאף הלל רגיל. תירוצי תוספות הסותרים האחד את משנהו מניחים בפנינו את השאלה, האם הגדר של ההלל בליל הסדר הוא גדר של הלל רגיל או שיש לו גדר שונה? וממילא מהו אותו הגדר של ההלל המיוחד הזה?

במשנה במסכת מגילה (כ, ב) מצינו העצמה של הפער בין ההלל של ליל פסח לשאר ימים. המשנה מציגה כלל לאמירת הלל שאינו תקף להלל בליל הסדר שכידוע נאמר בלילה ולא ביום: "כל היום כשר לקריאת המגילה ולקריאת ההלל... זה הכלל: דבר שמצוותו ביום- כשר כל היום. דבר שמצוותו בלילה- כשר כל הלילה."

לסיכום דברינו עד כה, ניתן לשים את האצבע על שני הבדלים בין הלל רגיל להלל של ליל הסדר, לאור המשנה שראינו לעיל, זמן אמירת ההלל הינו דווקא ביום. בשונה מכך, הלל של ליל הסדר נאמר דווקא בלילה. בנוסף, כל הלל נאמר ברצף מן ההתחלה ועד הסוף, בעוד שהלל של ליל הסדר מחולק לשני חלקים עם הפסקה ארוכה באמצע. ישנו הבדל נוסף בין ההלל הרגיל ובין ההלל בליל הסדר, תוספת במסכת סוכה (לח, א ד"ה "מי שהיה") מביא שנשים פטורות מאמירת הלל בדר"כ, כיוון שזו מצוות עשה שהזמן גרמא. מנגד, את ההלל של ליל הסדר נשים חייבות לומר כיוון שהן חייבות בארבע כוסות ("גם הן היו באותו הנס"), שהרי לשיטת תוספות הכוס הרביעית היא כוס של ברכה שיש לשייך אליה את ברכת ההלל. משמע מכאן שההלל הוא חלק ממצוות הכוס הרביעית ולכן גם הנשים מחוייבות בהלל בליל הסדר, בשונה משאר ימות השנה שם הן פטורות.

ג. השיר יהיה לכם כליל התקדש חג

לאחר שתהינו על השוני בין ההלל במועדים הקבועים ובין ההלל בליל הסדר נציין את הגמרא במסכת פסחים (צה, ב) המתארת את ההלל של ליל הסדר בצורה מיוחדת:

הראשון טעון הלל באכילתו וכו' [משנה - פסח ראשון טעון הלל באכילתו בניגוד לפסח שני. שניהם טעונים הלל בשעת עשייתן]. מנא הני מילי? - אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוּצדק: אמר קרא 'השיר יהיה לכם כליל התקדש חג', לילה המקודש לחג - טעון הלל, לילה שאין מקודש לחג- אין טעון הלל. זה וזה טעונים הלל בעשייתן כו'. מאי טעמא? - איבעית אימא: לילה קא ממעט, יום לא קא ממעט.

ואיבעית אימא: אפשר ישראל שוחטין את פסחיהן ונוטלין את לולביהן ואין אומרים הלל?

רש"י מדגיש מקטע הזה בגמרא את הגדר המיוחד של הלל בליל פסח. אומר רש"י ש"השיר יהיה לכם" נאמר ביום שתגאלו מן הגלות, רש"י ממשיך ואומר שנוהגים לשיר בליל התקדש חג, ומהו החג שנגאלנו בו מן הגלות אם לא לילי פסחים? משמע שבאותו ליל חג, בזמן האכילה והשמחה, אנו נוהגים לשורר דהיינו לומר הלל, ולמרות שזה לילה אין אפשרות לקיים מצווה כמו זו (וכמו לולב למשל) בלי לומר הלל.

אם כן נוכחנו לדעת שבגמרא הלל בליל הסדר מתואר בצורה מיוחדת ושיש הבדלים פרקטיים באמירת ההלל של ליל הסדר לעומת ההלל במועדים הקבועים, כדוגמת זמן אמירתו, חלוקתו לחלקים וחובת הנשים באמירתו. נמשיך לדון במשמעות התיאור המיוחד, בייחודו וגדרו של ההלל בליל הסדר.

ד. בירור גידרו של ההלל

1. דעת הרמב"ן

על מנת להמשיך לברר את ייחודו של ההלל בליל הסדר, נתבונן בדברי הראשונים הדנים בהבדל נוסף לאלו שציינו לעיל. הרמב"ן (פסחים, קיח, א) דן במחלוקת הגאונים העוסקת בשאלה האם יש לברך בתחילת ההלל של ליל הפסח, או לא. לפי אחת הדעות, לא מברכים על ההלל מפני שישנה הפסקה באמצע ההלל. הרמב"ן בצורה חד משמעית מכריע כדעה השנייה לפיה גם על הלל זה יש לברך בהתחלה. הרמב"ן מוכיח זאת מכך שאומרים בסוף ההלל את ברכת 'הללוך'. כיוון שמדובר בברכה שהיא אינה ברכת השבח - יש לנו כלל שכל ברכה כזאת הפותחת ב"ברוך" עליה גם להסתיים בברוך וכן ההפך. כמו כן יש מקרה של ברכה סמוכה, ברכה הפותחת בברוך, שלאחריה באים מזמורים ובסופם ברכה המסתיימת בברוך, לכן עקב כלל זה אם בסוף ההלל מברכים את ברכת 'הללוך' החותמת ב"ברוך" משמע שעלינו לפתוח את ההלל עם ברכה.

הרמב"ן מביא קושיה על דבריו ממסכת ערכין (י, א) שם מונים את הימים בהם היחיד גומר את ההלל ואילו ליל הסדר לא מצוין שם, אז איך אמרנו עד עכשיו שבלייל הסדר מברכים על ההלל? הוא מתרץ שיש שני סוגי הלל, ולהלל בליל פסח יש גדר מיוחד. יש הלל הנאמר במועדים קבועים, ואותו הלל באמת נאמר רק ביום,

ויש הלל נוסף הנאמר על עשיית מצוות מסוימות ואותו אפשר לומר גם בלילה. במסכת ערכין מנו רק סוג מסוים של הלל ואילו לא מנו את ההלל הנאמר על עשיית מצווה שיש בה שמחה ולכן ההלל של ליל הסדר לא נמנה שם עקב גדרו הייחודי. יוצא אפוא מדברי הרמב"ן הללו שאכן יש גדר שונה ומיוחד להלל בליל הסדר.

לאחר שהרמב"ן מסביר את הטענות לדעה האומרת שצריך לברך ופוסק כך בצורה חותכת הוא חוזר ודוחה את דברי החולקים. הוא טוען כי בכל מצווה שמברכים עליה, אם פוסקים בה, לא חוזרים לברך שנית. כך למשל אנו מתירים בקריאת שמע להפסיק באמצע להשבת שלום מפני היראה והכבוד ואין צורך לחזור ולברך שוב. בנוסף לכך בראש השנה יש ברכה אחת לכל תקיעות השופר, שבישיבה ושבועמדה, ואסור להפסיק ביניהן. למרות האיסור עדיין אומרים את התפילה כי סדרו של יום הוא אינו הפסק. אף כאן בליל הסדר, כיוון שכך קבעו שמקיימים את המצווה וזהו סדרו של יום לכן אין זה הפסק, וממילא לא שייך לומר שאי אפשר לברך מפני שיש הפסק באמצע.

המהר"ל (גבורות ה', סב) מוסיף קומה על הסבר הרמב"ן בעניין ההפסק בהלל של ליל הסדר. הוא טוען שהפסקה זו היא הפסקה לכתחילה, ומפרט את הטעם לכך. הרי ההלל נאמר על הפסח ועל המצה, וכדי שיהיה ניכר שההלל מכוון כלפיהם, הוא חייב להיות לפנייהם ולאחריהם, ממש מעין מקיף אותם. אם כולו יהיה לפנייהם או לאחרייהם דבר זה כלל לא יהיה ניכר. בימינו, שאין קרבן פסח אלא רק אכילת מצה, יש לחלק את הלל לפני ואחרי הסעודה, וכיון שכך ראוי לעשות, האכילה איננה נחשבת הפסק, לכן אנו מברכים בתחילת ההלל ולא אחרי הסעודה. ניתן להוסיף ולומר שדין זה לא גרע מגביל לתורא¹ שלא נחשב הפסק כיון שהאכלת בהמתו היא תנאי לרשות לאכול בעצמו, כך גם במקרה שלנו הסעודה אינה הפסק כי כך תיקנו שההלל יאמר על הפסח.

1 גביל לתורא- ציווי לתת מספוא לשור, חובה על האדם להאכיל בהמתו לפני שהוא אוכל, נלמד מהפסוק "ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת" (דברים, יא, טו). קודם "ונתתי עשב בשדך לבהמתך" ורק אחר כך "ואכלת ושבעת".

מצאנו שהרמב"ן והמהר"ל סוברים שלהלל של ליל הסדר יש גדר שונה- הלל על עשיית מצוות מסוימות, ועליו צריך לברך.

2. דעת הר"ן

הר"ן² דן בדברי רב האי גאון, האומר שאין לברך על ההלל בליל הסדר. את המשנה (פסחים, י, ה) "לפיכך אנו חייבין להודות להלל..." הוא מפרש בלשוננו: "שאינו אנו קוראין אותו בתורת קורין אלא בתורת אומר שירה", משמע שהר"ן מסכים עם ההבנה של הרמב"ן שההלל של ליל הסדר בעל גדר שונה, אך חולק עליו בכך שהוא טוען שאין מברכים עליו. הוא מוסיף ומדגיש- "לפיכך אם בא אדם לברך משתקין אותו".

ר"ן מתרץ את הקושיה על הראשונים כדעת רב האי גאון, אמנם כל הטעון ברכה לאחריו טעון ברכה גם לפניו אך אפשר להסביר שברכת 'יהללוך' בסיום ההלל בלילי פסחים אינה באה על קריאת ההלל אלא על הכוס הרביעית, וזו הסיבה שקוראים לה "ברכת השיר", כלומר היא חלק נפרד מההלל והיא בכלל ברכת השבח, לכן אינה צריכה לפתוח בברכה, שהרי ידוע שלברכות השבח יש חתימה בברכה אך אינן פותחות בברכה. בנוסף הר"ן חושש שאם נשנה את ברכת יהללוך והיא תתחיל בברוך אזי יחול בלבול בין ברכת 'יהללוך' בליל הסדר ובין ברכת 'יהללוך' בשאר השנה, לכן משאירים אותה כמו שהיא. המרדכי מסכים עם רב האי גאון ואומר שבגלל שבאמצע ההלל יש הפסקה לסעודה משמע שזו קריאה בעלמא ולא קריאת הלל כמו בתפילה.

בביאור דברים אלו נראה שאכן יש שני גדרי הלל. ישנו הלל של המועדים הקבועים- תקנה אשר טעונה ברכה. וישנו הלל שיכולים לומר כשנגאלו מצרה והוא לא טעון ברכה, אלא האדם מרגיש צורך לשיר כאשר קורה לו דבר טוב. בין שני גדרי הלל אלו ישנם שני הבדלים, ראשית את הלל השירה חייב שכל ישראל יקראו ביחד. ושנית, ההלל של המועדים הקבועים נקרא כולו ברצף ולא שייך בו מקצת הלל.

2 ר"ן על הרי"ף, פסחים, כו, ב מדפי הרי"ף

המהר"ל הבין בדברי רב האי גאון שאמירת ההלל בליל הסדר אינה מצווה: "ורב האי גאון אמר שאין לברך על הלל בליל פסחים שאינו מצווה", ומבאר מהמשנה (פסחים קטז, ב) "לפיכך אנחנו חייבים" שאת ההלל אנחנו חייבים מעצמנו להלל, לשבח, לפאר וכו' כאילו אנחנו בעצמנו יצאנו ממצרים, כך ששירת ההלל פורצת מתוכנו בספונטניות ולא מתוך חיוב או הוראה. אך המהר"ל חולק על דברי רב האי גאון ואומר שלמרות שאנו חייבים מעצמנו להודות, אמירת ההלל היא עדיין המצווה. הרי עדיף לקיים מצווה שאנו מחויבים בה מפני שגדול המצווה ועושה ממני שאינו מצווה ועושה. כך יוצא שהמהר"ל מזדהה עם הרעיון של שיטת רב האי גאון האומר שאנו מחויבים מצד עצמנו להודות ולהלל, ואף על פי כן, כמו שכבר ציינו בפרק הקודם של המאמר, הוא נוקט בשיטת הרמב"ן האומרת שההלל אינו רשות אלא מצווה והוא טעון ברכה.

3. דעת הר"י מגאש

מדברי הר"י מגאש אפשר להסיק שהוא מגדיר את ההלל בליל הסדר בצורה שונה משאר הפרשנים שצינו לעיל. בשו"ת הר"י מגאש (מד) כתוב שאין טעם לשאלה האם לברך על ההלל בליל הסדר מפני שברור לו שלא מברכים. ההלל ביום הוא מצווה לזכר ההלל שישראל קראו במקדש על הקורבנות במהלך היום, אך לא מקריבים קורבנות בלילה לכן אמירת הלל בלילה אינה מצווה, משמע שקריאת ההלל בליל הסדר בלשונו: "כעין שמחת בעלים היא ונתינת שבח והודאה לפני המקום ואין מקום לברכה". כך הוא מציג בפנינו גדר שלישי להלל- שבח והודאה, והוא אינו מצווה כלל.

4. מחלוקת בהבנת הרמב"ם

כאשר מעינים בדברי הרמב"ם, ניכר שהוא סובר כדעת הר"י מגאש. בהלכות מגילה וחנוכה (ג, ו) פוסק הרמב"ם שכל הלל שגומרים הוא לעולם מדברי סופרים, ומונה את שמונה עשר הימים בהם גומרים את ההלל, בהם נמנה גם ראשון של פסח, אך משמע שהוא לא מתכוון לליל הסדר אלא לתפילה ביום החג.

בנוסף בספר המצוות לרמב"ם (קנז) כתוב:

והמצווה הקנ"ז היא שצונו לספר ביציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר. וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה

שעשה לנו השם ומה שעשו עמנו המצרים מעול וחמס ואיך לקח השם נקמתנו מהם ובהודות לו ית' על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב.

משמע שהרמב"ם בדיוק כמו הר"י מגאש, סובר שאין לברך על ההלל בליל הסדר מפני שאינו מצווה שתיקנו חז"ל, אלא מזמורי שבח ותודה כחלק מסיפור יציאת מצרים- וכך הם מציגים בפנינו גדר שלישי להלל בליל הסדר.

לעיל הבאנו את הבנת המהר"ל לשיטת רב האי גאון שאמירת הלל בליל הסדר אינה מצווה ולכן לא מברכים עליה, אך הגרי"ז הבין את דברי רב האי גאון אחרת. הגרי"ז (סטנסיל, ערכין י, ב) סובר שהלל בתורת אומר שירה הינו חיוב מדברי קבלה- חיוב מהנביאים, על כן החיוב גדול יותר מאשר חיוב דברי סופרים, ועדיין הוא לא מסביר מדוע לא מברכים על ההלל בליל הסדר. ניתן להסביר שלמרות החיוב עלינו לקרוא את ההלל כאילו הוא פורץ מתוכנו ולכן לא מברכים.

הגרי"ז סובר שזוהי גם דעת הרמב"ם בדבריו.

5. שפת אמת- אור לארבעה עשר

השפת אמת מוסיף היבט חסידי לסוגיה, ודן בגדר אותו לילה. נחזור לדון בשלושת המילים הראשונות של תחילת מסכת פסחים: "אור לארבעה עשר". הגמרא מיד שואלת מדוע כתובה דווקא המילה "אור", שכן המצווה מתבצעת בלילה. אחת הטענות היא שישנו טשטוש בין האור לבין הלילה והטשטוש כבר נמצא בפסוקים עצמם - שלא ברור האם עם ישראל יצא ביום, או שמא בלילה. השפת אמת (פסח, תרמד) בשם 'אור החיים' טוען שנאמר על לילה זה: "וְלַיְלָה כִּי יֵצֵא יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם, תְּהִי לָיוּם, קֶלֶט, יב) כי הוא נקרא בתורה יום: "וְהַגְדַּת לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא" (שמות, יג, ח), זאת מפני שבשעה שמצה ומרור מונחים לפניך הרי הוא באמת יום. ומה שנשתנה הלילה הנה מכל הלילות הוא שלילה זה קרוי יום, ורואים זאת גם בפסוקי יציאת מצרים, ולכן יש לומר בו את ההלל.

ה. סיכום

כבר כשעיינו במשנה ובגמרא נוכחנו שיש ייחודיות להלל בליל הסדר, הוא שונה משאר הימים בהם גומרים את ההלל. בחלק מהמקומות הוא נמנה איתם, בחלק לא, מחלקים אותו לשני חלקים ומצמידים לו פסוקים המתארים אותו בצורה מיוחדת. ישנן דעות שונות בפרשנים על גדר ההלל בליל הסדר אליהן נחשפנו, דעת הרמב"ן

היא שלהלל בליל הסדר יש גדר של הלל ייחודי הנאמר על מצוות מסוימות והוא טעון ברכה. לפי המהר"ל, בהבנת רב האי גאון, היא שלהלל בליל הסדר יש גדר של תורת אומר שירה והוא אינו טעון ברכה מפני שאינו מצווה, אך לפי המהר"ל עצמו הוא טעון ברכה. דעת הגרי"ז בהבנת רב האי גאון היא שלהלל בליל הסדר יש גדר של תורת אומר שירה שזו מצווה מדברי קבלה ולמרות זאת לא מברכים. ואילו דעת הר"י מגאש היא שההלל בליל הסדר הינו אמירת שבח והודאה כחלק ממצוות סיפור יציאת מצרים ואינו טעון ברכה. כמו כן, ישנן שתי הבנות בדעת הרמב"ם, כדעת הגרי"ז בהבנת רב האי גאון וכדעת הר"י מגאש.

להלכה לפי השולחן ערוך (או"ח, תפ, א) לא מברכים בתחילת ההלל בליל הסדר, בסופו מברכים 'יהללוך' ושותים את הכוס הרביעית. לפי הרמ"א גם צריך לברך ברכת 'בורא פרי הגפן' על הכוס הרביעית. בחזון עובדיה (פסח, עמ' רכז) וכן בחלק מן המחזורים מציינים שבהלל בערבית טוב לכוון בברכת 'לגמור את ההלל' לפטור את קריאת ההלל של ליל הסדר.